

УДК 656.2 (092)

Пилипчук О.О.

НАУКОВО-ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА У 1866-1917 рр.

У статті зазначається, що останнім часом збільшується науковий інтерес до однієї з фундаментальних проблем вітчизняної історії - феномену науки в громадських організаціях. Наукові товариства - стара форма об'єднання учених, в якому знайшла своє організаційне висловлення наука. Становлення і розвиток вітчизняних науково-технічних товариств, формування їх організаційної структури і наукового складу нерозривно пов'язані з історією нашої Вітчизни. Своїм винятковим положенням в країні як наукового колективу, що отримував підтримку державної влади, Російське технічне товариство було зобов'язане науково-організаційній діяльності, збереженню духовних цінностей і розробці культурної спадщини, зокрема, науково-технічної.

Ключові слова: наукове товариство, Російське технічне товариство, наука, техніка, Російська імперія

Актуальність даної теми, окрім великої пізнавальної цінності, визначається тією роллю, яку відіграє сьогодні в Україні організація наукових досліджень. Сучасна наукова політика і прогнозування подальшого розвитку науки неможливі без пізнання її внутрішніх закономірностей і зв'язків з іншими громадськими явищами. Для встановлення таких закономірностей і зв'язків потрібне спостереження за розвитком науки на переломних етапах її історії. Це відноситься не лише до змісту, але і до форм організації науки, що досягли у наш час великої різноманітності.

Нині очевидна необхідність використання досвіду минулого, в першу чергу - багатогранний досвід Академії наук, різних науково-дослідних інститутів, громадських науково-технічних товариств як загальних вітчизняних центрів науки і техніки в період їх найвищого розквіту, який припадав на останнє десятиліття XIX і першу третину XX століть. Власне у цей час економічний розвиток країни сягав високого рівня і процвітання. Значною мірою все це залежало від успіхів наукових досліджень. Вивчення історії імператорського Російського технічного товариства в один з ключових періодів його історії може дати багато що для розуміння процесу становлення сучасної системи організації науки і провідних тенденцій її розвитку, показує значення академічних і суспільних традицій, багато чого з яких збереглося і досі. Особливої актуальності ця тема набуває нині у зв'язку з обговорюваними реформами системи організації наукової діяльності, що проводяться в Україні [1].

Звернення до матеріалів з історії науково-технічних товариств доповнює власну історію цих товариств і сприяє розумінню ролі таких товариств в Україні, в культурному і суспільно-політичному житті України кінця XIX – поч. XX століття і істотно розширює наші уявлення про духовне життя України цього періоду.

Виходячи з цих міркувань, об'єктом нашого дослідження є науково-організаційна діяльність імператорського Російського технічного товариства

у 1866-1917 рр., а предметом дослідження служать цілі, завдання, форми і зміст цієї діяльності.

Історія Російського технічного товариства (РТТ) в Росії неодноразово ставала предметом дослідження. Сучасні історики багато зробили для виявлення основних закономірностей розвитку і організації науки в науково-технічних товариствах, у тому числі і в означеному періоді.

Перша спроба створити узагальнювальну працю з історії неауково-технічних товариств у періоді, що досліджується, була зроблена М.Г. Філіповим у 1976 році [2]. Передбачалося, що ця праця мала складатися з кількох частин: загального огляду життя та діяльності науково-технічних товариств царського періоду, історичних нарисів її наукових структур і коротких біографічних нарисів дійсних членів, що займали керівні посади в даних товариствах у 1866-1917 рр., а також їх почесних членів. Проте вдалося опублікувати тільки «Матеріали для біографічного словника дійсних членів Імператорського Російського технічного товариства» та кілька нарисів про дочірні відділення РТТ «Матеріалів для історії науково-технічних товариств». Хоча ювілейні видання мали скромну назву «матеріалів» і були описовими, вони містять безліч відомостей з різних аспектів організації науки в наукових товариствах.

Література до більшовицького жовтневого перевороту у 1917 р. з теми, означеної в нашій статті, складається з нечисленних ювілейних видань, в основному підготовленими членами РТТ на підставі офіційних документів, які відображали його становлення та функціонування. Особливу цінність у таких оглядах має фактичний матеріал з різних напрямків діяльності Товариства [3]. Слід, однак, зауважити, що ювілейні видання прагнули повсякчас підкреслити успіхи і досягнення, залишаючи поза увагою багато з того, що не вдалося зробити, або було негативним. Слід відзначити і праці довідкового характеру – з узагальненням відомостей про науковці праці, доповіді та повідомлення членів РТТ. Однак, усі вони, як правило, охоплювали лише певний відрізок діяльності Товариства і могли служити додатковим, інколи далеко не вичерпним матеріалом [4].

У вітчизняній історичній науці тривалий час були відсутні узагальнюючі наукові дослідження з історії діяльності РТТ, з оцінкою місця його у системі громадських організацій Російської імперії. Роль наукових товариств як особливої форми дослідницької діяльності розглядалася санкт-петербурзьким істориком Є.В. Соболевою у її монографії «Организация науки в пореформенной России» (1983) [5]. М.Г. Філіпов узагальнив величезний матеріал, який стосується Російського технічного товариства. І все-таки науково-організаційна діяльність даного Товариства висвітлена недосить. Для порівняння наведемо приклад з діяльністю Петербурзької Академії наук.

Узагальнювальний «Нарис діяльності Імператорської Академії наук за час перебування президентом її великого князя Костянтина Костянтиновича (1889-1914)» Загальні збори Академії доручили написати академікові Володимирі Івановичу Вернадському (1863-1945), що посилено займався у

той час історією природознавства в Росії. Вернадський розширив рамки дослідження і поставив перед собою завдання простежити історію Академії з моменту її виникнення аж до 1914 р. Не дивлячись на те, що Вернадський не завершив свою працю, це був перший виклад історії Академії наук упродовж 150 років її історії, в якому розкривався процес її розвитку як загальносвітового і національного наукового центру і був даний глибокий аналіз її соціального життя. У наступні роки діяльність Вернадського зіграла видатну роль в становленні історії науки як самостійного напрямку історико-наукових досліджень. У 1921 р. Вернадський виступив ініціатором створення Комісії з історії знань при Академії наук - першого в колишньому СРСР науково-дослідного центру, метою якого була розробка історії науки.

Що стосується РТТ, то у періоді, що вивчається, вплив даного Товариства у науковому світі і вітчизняному суспільстві визначався в першу чергу тим, що в Товаристві були зосереджені чи не найбільші вчені сили країни, його інтелектуальна технічна еліта. Імператорське Російське технічне товариство входило до єдиного європейського науково-технічного простору, і в деяких областях знання вчені – члени Товариства займали провідне положення; вираженням визнання їх авторитету було обрання на керівні пости в міжнародних організаціях. У міру розвитку РТТ при збереженні провідної ролі дійсних членів зростало значення інших науково-технічних товариств такого плану як РТТ.

Одним з аспектів науково-організаційної діяльності РТТ було узгодження статуту з реаліями другої половини XIX - початку XX ст. До 1917 р. без ломки статуту були проведені важливі перетворення: проголошений принцип рівності усіх дійсних членів Товариства, приведений у відповідність з практикою порядок виборів; розширено кількість спеціальностей. Головні засади академічного життя були збережені в недоторканості.

Найважливішим компонентом організації науки в Товаристві було фінансування. Обговорення проектів нового статуту стимулювало підготовку нових штатів, що збільшили бюджетні асигнування на громадську науку. Велике сприяння проведенню перетворень зробив його перший голова Андрій Іванович Дельвіг, який піклувався про зміцнення матеріального становища Товариства і використовував свої зв'язки у вищих урядових колах на благо товариства. Незважаючи на приватні поліпшення аж до 1912 р. Товариство відчувало гострий дефіцит грошових коштів. Труднощі з фінансуванням посилювалися слабким припливом матеріальних засобів з приватних джерел.

У надрах даного Товариства зародилися ті форми організації науки, які забезпечували ефективність наукових досліджень в наступний час. Період, що вивчається, характеризується переходом від колишніх методів індивідуального дослідження до колективних форм роботи, збільшеною роллю керівника великих колективних проектів і наукового персоналу громадських установ.

Київське відділення Російського технічного товариства, наприклад, перетворилося на великий центр колективних робіт з солідним на ті часи штатом наукових співробітників і бюджетом. Окремі відділи РТТ переросли рамки Товариства-установи і могли стати пізніше загальнодержавними установами - повноправними науковими інститутами з гідним матеріальним забезпеченням. Стрімкий розвиток науки і техніки спонукав РТТ розробити проекти створення кількох науково-дослідних інститутів на базі своїх лабораторій.

Новим явищем організації науки в науково-технічних товариствах стало зближення суміжних наук і об'єднання навколо члена Товариства і керівника співробітників навіть академічних установ і інших відомств для виконання спільно конкретних наукових завдань. Для їх розробки найбільше підходили комісії, які дозволяли сполучати завдання дослідницької і науково-організаційної роботи, здійснювати координаційні функції. Поступово комісії ставали однією з найбільш життєвих форм наукової організації усередині Товариства як природних, так і технічних наук.

Роль РТТ як провідної наукової установи в цей період зросла завдяки тому, що вона стала центром багатьох наукових підприємств в масштабах країни. Керівництво такими стратегічно важливими для країни науковими напрямами, як водний і залізничний транспорт, зміцнювало положення Товариства в науковому співтоваристві. Колекційна діяльність музеїв різних товариств придбала значну культурну роль в житті царської Росії. Посилилася експедиційна діяльність, розширилися програма і склад учасників академічних експедицій. Численні періодичні і серійні видання, що виходили під егідою РТТ, сприяли консолідації наукових сил країни.

Про збільшений авторитет РТТ свідчить той факт, що окремі відомства і приватні особи передавали йому свої установи. у підпорядкування перейшли Кавказький, Бахрушинський і Минусинський музеї, виникли відділення Пулковської обсерваторії в Миколаєві і Сімеїзі. Високий професіоналізм наукових співробітників обсерваторій, лабораторій, музеїв чинив вплив на розширення завдань цих установ. РТТ перебувало в тісному зв'язку зі світовою науковою роботою. Інтернаціоналізація наукових досліджень виразилася в створенні Міжнародної асоціації академій і Союзу слов'янських академій. Представництво у великих міжнародних організаціях стало новою важливою функцією РТТ. За участю РТТ Російська імперія створила свою першу гуманітарну установу за кордоном - Російський археологічний інститут в Константинополі. Успішна діяльність інституту дозволила зародитися широким задумам створення цілої мережі науково-дослідних інститутів за кордоном, які були лише частково реалізовані установою посади вченого кореспондента РТТ в Римі.

Аналіз взаємодії науки і влади дозволяє зробити висновок про те, що в період політичного і громадського затишся заступництво Товариства з боку імператорського дому, поза сумнівом, служило його процвітанню. В період громадських потрясінь куди пліднішим виявилось послідовне дотримання

принципу невтручання РТТ в політику при повній свободі політичної і громадської діяльності її членів як приватних осіб.

У просвітницькій діяльності РТТ з'явилися нові аспекти - діяльність, спрямована на звільнення друку від різного роду заборон, допомога діячам друку як уповноваженого уряду по розподілу засобів державного фонду підтримки нужденних науковців.

Сильну дію на організацію науки в Товаристві зробила Перша світова війна. Гідну позицію РТТ зайняло в питанні про виключенні з її лав «підданих ворожих Росії держав» під час Першої світової війни. Велика науково-організаційна робота проводилася з охорони історичних пам'яток і наукових колекцій в районах військових дій. Досвід мобілізації інтелектуальних сил, придбаний РТТ під час Першої світової війни, був використаний ним під час Другої світової війни.

Для подальшого вивчення проблеми можна сформулювати наступні рекомендації. Нині слабкою ланкою в історіографії Російського технічного товариства залишається друга третина XIX ст. Необхідно продовжити вивчення багатьох аспектів науково-організаційної діяльності РТТ. Так, детального опрацювання вимагає питання про становлення і розвиток окремих відділень Товариства як самостійних установ. Особливу увагу слід приділити інституту членів-кореспондентів і почесних членів. Необхідно провести поглиблений порівняльний аналіз положення академічної, університетської, відомчої науки, як і науки в науково-технічних товариствах в різні історичні періоди. Для виявлення загальної картини розвитку європейської академічної науки слід розглянути взаємодію Російського технічного товариства з аналогічними установами у Західній Європі.

Дослідники повинні узагальнити величезний фактичний матеріал і дати детальний огляд розвитку науки в РТТ за галузями знань, а також дати характеристику діяльності видатних вітчизняних учених, що були членами Товариства; причому до учених зараховуються не лише дійсні члени, але також члени-кореспонденти і почесні члени. Таким чином, в інтерпретації авторів поняття науки в РТТ стає чи не синонімом поняття вітчизняної науки, адже майже усі імениті вітчизняні вчені удостоювалися обрання в члени Товариства. Навряд чи таке розширювальне розуміння в громадській організації науки є виправданим, тому що тільки звання дійсного члена було зв'язане з обов'язком брати участь в діяльності Товариства і його відділень, на інших членів почесне звання не накладало ніяких зобов'язань.

Структура статті і обмеженість її обсягу не дозволяють нам розкрити повною мірою діяльність наукових відділень РТТ, освітити належним чином питання фінансування, роботу щодо зміні нормативних документів. На статті лежить безперечний відбиток часу, що позначився як на виборі матеріалу, так і на трактуванні сюжетів, пов'язаних з участю Товариства в суспільно-політичному житті країни.

У другій половині XX ст. з поглибленням диференціації наукового знання в роботах вітчизняних учених з історії РТТ стали переважати дослідження в окремих наукових дисциплінах. Велику історико-наукову

цінність мають роботи, присвячені розвитку математики, фізики, хімії, біології, геології, гуманітарних наук, техніки. Проте науково-організаційна діяльність не привертала належної уваги істориків природознавства і техніки і спеціально ними не вивчалася.

Великий дослідницький інтерес викликають проблеми взаємин наукового співтовариства і держави. Увагу дослідників привертали такі важливі аспекти історії РТТ, як його участь в суспільно-політичному житті країни у другій половині XIX - початку XX ст. Роботи на цю тему, написані в 1930-1980-і рр., мають яскраво виражений тенденційний характер. Нині зріс інтерес дослідників до загальних проблем кризових явищ в російській (передусім академічній) науці початку XX ст., викликаних політичними катаклізмами, а також до діяльності РТТ щодо збереження національної культурної і наукової спадщини. Дослідники залучають до вивчення цих сюжетів додаткові матеріали і прагнуть дати нову інтерпретацію вже відомих джерел. Сучасні історики різних країн посилено розробляють проблему «Наука і Перша світова війна» і усебічно аналізують вплив війни на формування сучасної системи організації науки.

Деякі аспекти історії вітчизняної науки розкриваються в ювілейних збірках, втаємничених видатним сучасним вченим.

Проведений історіографічний аналіз показав, що вітчизняними і зарубіжними дослідниками проведена велика робота по накопиченню, систематизації і вивченню великого масиву історичного матеріалу, що стосується різноманітної діяльності Російського технічного товариства в другій половині XIX і в перші десятиліття XX ст., яка розглядається в нерозривному зв'язку з історією країни. Праці вище названих авторів мають значну наукову цінність і заклали міцну наукову базу для подальшого вивчення історії науки в Україні. Важливим стимулом до появи нових досліджень і узагальнювальних робіт, в яких осмислюється досвід минулого, стали ювілеї РТТ і ювілеї його відділень.

Та все ж, незважаючи на значні успіхи вітчизняної історіографії з історії РТТ, доводиться визнати, що в історичній літературі відсутні наукові праці, які містили б цілісний, узагальнювальний виклад історії розвитку науково-організаційних форм діяльності Російського технічного товариства як центру науки і культури у другій половині XIX - початку XX століть. Тому потрібно подальше вивчення його історії і зважений узагальнювальний аналіз його діяльності з централізації теоретичних і практичних досліджень, консолідації наукових сил, збереженню духовної спадщини нації в контексті української державності і культури.

Література

1. Иванов Б.И. 140 лет Русскому техническому обществу / Б.И. Иванов // Морской вестник. – 2006. - №2 (18). – С. 7-10.
2. Филиппов Н.Г. Научно-технические общества России (1866-1917): Учеб. пособие / Отв. ред. А.А. Кузин / Н.Г. Филиппов. – Москва: Моск. гос. историко-арх. ин-т, 1976. – 214 с.

3. Пилипчук О.О. Киевское отделение Русского технического общества / О.О. Пилипчук // Российско-украинские связи в истории естествознания и техники. – Москва, 2012. – С. 349-353.

4. Савчук В.С. Естественно-научные общества юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX века / В.С. Савчук: Изд-во ДГУ, 1994. – 232 с.

5. Соболева Е.В. Организация науки в пореформенной России /Е.В. Соболева. – Ленинград: Наука, Ленинградское отд-ние, 1983. – 264 с.

Пилипчук О.О. Научно-организационная деятельность Русского технического общества в 1866-1917 гг.

В статье отмечается, что в последнее время увеличивается научный интерес к одной из фундаментальных проблем отечественной истории - феномену науки в общественных организациях. Научные общества - старая форма объединения ученых, в которой нашла свое организационное выражение наука. Становление и развитие отечественных научно-технических обществ, формирование их организационной структуры и научного состава неразрывно связаны с историей нашей Отчизны. Исключительное положение в стране Русского научно-технического общества как научного коллектива, который получал поддержку государственной власти, обусловили его научно-организационную деятельность, сохранение духовных ценностей и разработку культурного наследия, в частности, в научно-технической области.

Ключевые слова: научное общество, Русское техническое общество, наука, техника, Русская империя.

Pylypchuk O.O. Scientific-organizational activity of Russian technical society in 1866-1917

The article notes that scientific interest to one of the fundamental problems of national history – the phenomenon of science in public organizations – recently increases. Scientific societies are an old form of association of scientists, in which the science found its organizational expression. The establishment and development of national scientific and technical societies, the formation of their organizational structure and research staff are inseparably linked with the history of our Motherland. Due to its exceptional position in a country as a scientific collective which received support of state power, Russian technical society was stipulated in its scientific-organizational activity, preservation of spiritual values and development of cultural heritage, in particular in the scientific and technical sphere.

Keywords: scientific society, Russian technical society, science, technique, Russian empire